

יגיל לוי, עדנה לומסקי־פדר, נועה הראל מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חוזית" – פניה המשתנות של הצבאיות בישראל*

הקדמה

מאמצע שנות השמונים, בעקבות מלחמת 1973 ומלחמת 1982, אותרה מגמה של ירידה במוטיבציה הצבאית בקרב הנוער האשכנזי-חילוני – תלמידי התיכון העיוני-חילוני בערים (מייזלס, 1992), כמו גם צעירי הקיבוצים (זמיר, 1988). בסוף שנות התשעים הועצם תהליך זה עקב מהלכי אוסלו, הנסיגה מלבנון והמחאה נגד השחרור המסיבי משירות של בני הישיבות החרדים. הגם שירידת המוטיבציה מותנה במקצת לאחר פרוץ אינתיפאדת אל-אקצה בספטמבר 2000, הרי ככל שגברה המחלוקת לגבי התנהלות הצבא באינתיפאדת אל-אקצה ניכר כי בוגרי תיכונים יוקרתיים אינם תופשים את השירות הצבאי כמובן מאליו. הביטויים של מגמה זו מגוונים: ירידה ברורה, איטית אך מתמדת, ברצון הכללי להתגייס לצבא, כרסום בנכונות להתגייס לחילות קרביים, היחלשות הרצון להתנדב לקורסי פיקוד, עלייה במספר הצעירים המורידים פרופיל רפואי, עלייה במספרם של אלה שביקשו לשרת קרוב לבית, וגידול משמעותי בנשירה של צעירים לפני השירות ובמהלכו מסיבות נפשיות (לויצקי, 1996; נבו ושור, 2002; קורין-ליבר, 1999). תופעה אחרת היא זו של צעירים מתיכוני העילית המנצלים את משאביהם כדי להשתכח ביחידות שאינן משתתפות באינתיפאדה, למשל תותחנים, נ"מ וחיל הים (מקובר-בליקוב, 2005). כך הם שומרים על הילה של קרביות, אך אינם מסכנים את עצמם. חלק ממקומן של הקבוצות המבוססות אויש בהדרגה בקבוצות אחרות, שבעבר היו מחוץ לליבתו של הצבא ועתה ראו בשירות הצבאי אתר מתאים לגיבוש זהותן, לרכישת מוביליות ולהטבעת חותם אידיאולוגי, ובהן צעירים דתיים, מהגרים מברית-המועצות ומאתיופיה, מזרחים, דרוזים ובדווים (לאינדיקציה ראו לוי, 2005; רפפורט, 2004).

* המחברים מבקשים להודות לאייל בן-ארי ולמשתתפי סדנת ון-ליר "צבא שיש לו מדינה" על הערותיהם המועילות לגרסאות מוקדמות. כן תודה לסטודנטים במכללת בית ברל ובאוניברסיטה העברית, שעל בסיס תצפיותיהם נכתב הפרק העוסק בטקטי הזיכרון.

תהליך זה, שהומשג בשיח הציבורי כ"משבר מוטיבציה", מבטא באופן מפורש את שחיקתו של האתוס הצבאי ההגמוני. במונחיו של מאמר זה, "משבר המוטיבציה" מגלם נסיגה מ"צבאיות נתינית", המניחה שירות חובה במושגים של תרומה בלתי מותנית למדינה, ואימוץ "צבאיות חוזית", המבוססת על התניית השירות בהתאם לשאיפות ולאינטרסים של הפרט. במאמר נבקש לחשוף כיצד מובנה השינוי מצבאיות נתינית לצבאיות חוזית, וזאת באמצעות התבוננות בתהליכים המתרחשים בזירות חברות מוסדיות הפועלים על הנוער האשכנזי-חילוני. לטענתנו, הקבוצה האשכנזית-חילונית מתרגמת את משאביה לעיצוב זירות אלה כדי להגדיר מחדש את יחסיה עם המדינה באופן התורם לאינטרסים שלה. כך נעשה האתוס הצבאי לטקסט הנתון לפרשנויות שונות כתחליף לקונויזציה ההגמונית הממלכתית ששלטה בכיפה עד לשנות השמונים. נבחן טיעון זה דרך שתי זירות חברות מרכזיות, השונות מהותית באופיין: טקסי זיכרון בבית ספר ומסגרות הכנה לצבא.

הניתוח ההיסטורי והמסגרת התיאורטית

נקודת המוצא להסברת תהליך השחיקה באתוס הצבאי ההגמוני – הצבאיות הנתינית – היא הסברו ההיסטורי-מבני של לוי (2003), המתמודד עם הדינמיקה של מפלס הצבאיות בחברה הישראלית-יהודית באמצעות המושג "מיליטריזם חומרני". פירושו חליפין בין היכולת של קבוצות חברתיות להפיק תגמולים באמצעות פעילותן בזירה הצבאית ובין נכונותן להשקיע משאבים אנושיים וחומריים לתחזוקו של המאמץ הצבאי (כחיילים ובני משפחותיהם וכמשלמי מסים) ולספק לגיטימציה למאמץ זה. החליפין מוגדרים באמצעות ההֶמְרִירוּת (convertibility), שפירושה במקרה זה – היכולת להמיר נכס שנצבר בזירה צבאית במשאב או בנכס בזירה החברתית האזרחית.

היסטורית, מדינת הלאום כוננה על הסדר הרפובליקני שביסס יחסי חליפין בין המדינה ובין אזרחיה, ובמסגרתו נכונים היו האזרחים להקריב את גופם וממונם לתחזוק של נטל המלחמה וההתכוננות אליה תמורת קבלה של זכויות אזרחיות, חברתיות ופוליטיות מטעם המדינה. חליפין אלה הניחו תשתית לדמוקרטיזציה המערבית ולכינונה של מדינת הרווחה. כך, בהדרגה, מילא השירות הצבאי המודרני תפקיד היסטורי בהגדרת גבולותיה של האזרחות על ידי זיהויה עם נשיאת נשק. על

רקע זה נהפך הצבא למנגנון מוביליות היסטורי של קבוצות חברתיות (Burk, 1995; Tilly, 1997). לשון אחר, הסדר הרפובליקני הגביר את ההמירות, בעשותו את התרומה הצבאית למשאב סמלי שהומר בזכויות חברתיות. רמת המירות גבוהה, המתממשת בעיקר כשמפלס הצבאיות בחברה גבוה, מאפשרת יצירת העתקה דו-כיוונית של ההיררכיה החברתית הצבאית לאזרחית והבטחה כי הקבוצות הניצבות ברום ההיררכיה הצבאית מאיישות גם את צמרת ההיררכיה החברתית, ולהפך (Levy, 1998; 2003).

היה זה אפוא הסדר סמוי בין המדינה ובין הקבוצות המובילות מבין אזרחיה, המבוסס על חליפין של משאבים תמורת הקרבה צבאית. הסדר זה לא נדרש למיקוח שוטף, בפרט מפני שהיה בעל אופי אוניברסליסטי מבחינה זו שהציב מערכת קריטריונים אחידה, לפחות ברמה המוצהרת והפורמלית, לנגישות לשירות הצבאי בהתבסס על קריטריונים אוניברסליסטיים ולא שיוכיים לגיוס ולקידום. לכן הבטיח הסדר זה רמה גבוהה של נתיניות, כלומר – הפנמה של סמכות המדינה מתוך הפנמה של יחסי החליפין שהמדינה מכוננת עם אזרחיה (ראו Giddens, 1985). הסדר שכזה הוטמע גם בחברה היהודית בישראל. צה"ל אורגן על יסוד גיוס חובה המוני, שכונן קשר גורדי בין חיילות ובין אזרחות משמעותית, תחת כנפיו של האתוס הממלכתי (פלד ושפיר, 2005). את הסדר הזה גיבשה והובילה הקבוצה החברתית הדומיננטית של גברים אשכנזים חילונים מהמעמד הבינוני – הקבוצה שייסדה את הצבא, איישה את מדרגו הבכיר וזוהתה עם הישגיו. הצבא נבנה לכאורה על בסיס שוויוני, אולם למעשה יועדה הקבוצה האשכנזית-חילונית להובילו בממד האיכותי, כנגזרת של עיצוב צבא מערבי ומודרני. קבוצות חברתיות פריפריאליות, בעיקר המזרחים, הוצגו ככאלה שיכולות לתרום לצבא בממד הכמותי, אך לא בממד האיכותי (סמוחה, 1984).

מיקומן של הקבוצות השונות בהיררכיה הצבאית שועתק לספרה החברתית בזכות ההמירות הגבוהה של משאבים מספרה לספרה בחברה. שערי המירות גבוהים הבטיחו שהשכבה האשכנזית החילונית תפיק מהשתתפותה הצבאית משאבים בשיעור העולה על הקרבתה, בדמות היכולת לתרגם את הדומיננטיות הצבאית לדומיננטיות חברתית, המתקבלת כלגיטימית, ובדמות הנאה מפירות המלחמה (קרקעות, ניצול כוח-אדם פלסטיני זול, תעשיית הנשק ועוד). האתוס הצבאי הממלכתי הגדיר את המגויסות של החברה הישראלית למאמץ הצבאי כערך חברתי עליון. השירות הצבאי היה לאמת מידה מכרעת, המעניקה זכויות יתר לפרט

ולקולקטיב הפועלים בשירות המדינה. לכן הגברים האשכנזים הלוחמים, שזוהו עם הישגיות צבאית, הצליחו בזכות זיהוים זה לרכוש לגיטימציה למעמדם החברתי המועדף. קבוצה זו היתה לנשאת של אידיאולוגיה מיליטריסטית, כל עוד קידמה אידיאולוגיה זו את הסטטוס החברתי שלה (ראו בן-אליעזר, 1995). זו הגרסה הישראלית של מיליטריזם חומרני (לוי, 2003).

דפוס חליפין שכזה משתנה במידה שהמשוואה הרפובליקנית מופרת. כלומר, כאשר קבוצות חברתיות דומיננטיות סבורות שמוצר ההגנה שהמדינה מספקת יקר מדי מבחינה חומרית או מוסרית, אינו מספק ביחס לאיום החיצוני, או אינו הולם ביחס לזכויות שהמדינה מקנה לאזרחים תמורתו. הפרתה של המשוואה הרפובליקנית כמזה אפוא כהפרה של הסדר מבני בין המדינה ובין סוכנים חברתיים. מצב של הפרה מאפשר לסוכנים חברתיים לצבור עוצמה אוטונומית, בעיקר כאשר מתגלה פער בין עלות התחזוק של הצבאות ובין תועלתיה. הפרת הסדר ממריצה קבוצות חברתיות להציב בפני המדינה התניות על שירותן הצבאי, אם התניות פוליטיות (ראו ההתנגדות בארצות הברית למלחמת וייטנאם) ואם התניות כספיות, כלומר, תשלום משופר תמורת השירות. התנגדות זו גרמה בהדרגה לסיומו של גיוס החובה ברוב מדינות המערב ולמעבר לצבא התנדבותי-מקצועי. בשלב זה החליפין המופנמים בדפוס הנתיני הומרו בחליפין הלוכשים צורה של מיקוח גלוי ואף ישיר. זהו המעבר מנתיניות לחוזיות.

כשם שהסדר הרפובליקני המבוסס על מיליטריזם חומרני הופר בהדרגה לאחר מלחמת העולם השנייה במערב, כך הוא הופר גם בישראל שלאחר 1973. עד צומת זה השכילה המדינה ליצור איזון בין נטל הביטחון על אזרחיה ובין התמורה המסופקת להם. עליות משמעותיות בעלויות הביטחון כוסו עד אז ממקורות חיצוניים, קרי: רווחיו הכלכליים של הכיבוש (מאז 1948) וסיוע חיצוני. מקורות אלה אף הותירו יתרת רווח ניכרת בידי המעמד הבינוני. לאחר 1973, לעומת זאת, פחת המחיר שהקבוצות המובילות בקרב "צרכני הביטחון" היו מוכנות לשלם תמורת הסחורה הביטחונית. בניגוד למלחמות העבר, שחוללו צמיחה במשק הישראלי, מלחמת 1973 גררה משבר כלכלי, שבעקבותיו פחתה התמורה החומרית שזכו לה בני המעמד הבינוני האשכנזי-חילוני על נשיאתם בנטל המלחמה. מנגד דווקא עלו עלויות הריאליות של המוצר הביטחוני, כתוצאה מעלויותיה של ההתעצמות הצבאית. מוטיבציית ההקרבה הידלדלה גם בשל התחזקותו של האתוס החומרני-צרכני, שנבע מפירותיה הכלכליים של מלחמת 1967. החולשה שהפגין הצבא במלחמות 1973 ולבנון ובאינתיפאדה הראשונה תרמו גם לשחיקת יוקרתו

והגבירו את רצון הרובד האשכנזי-חילוני להתרחק ממנו, מה גם שהמהפך השלטוני של 1977 – עליית הליכוד לשלטון לאחר כחמישים שנות דומיננטיות של תנועת העבודה – ניכר עוד יותר קבוצה חברתית זו, שזוהתה עם תנועת העבודה. תפקיד חשוב מילא גם חלחול הגלובליזציה הכלכלית-תרבותית לחברה. את הגלובליזציה ליוו שינויים מבניים במשק ברוח הדוקטרינה הניאו-ליברלית (החל מ"תוכנית הייצוב הכלכלית" של שנת 1985, שחיסלה את ה"היפר אינפלציה"), שהגבירו את יכולת המשק להיחשף להשקעות, להגירת הון דו-כיוונית ולקשרי מסחר בינלאומיים. הגלובליזציה חיזקה את האתוס של כלכלת השוק, שלו מאפיינים של שיח ליברלי, ובכך לוותה בהתהוותו של שיח פוליטי חדש, וברזמנית תרמה להזנתו. במסגרת השיח החדש שקעו הממלכתיות, הקולקטיביזם והחלוציות – הסמלים המרכזיים של השיח הרפובליקני, במושגי פלד ושפיר (2005), שהיו דומיננטיים מאז התגבשותה של הקהילה הפוליטית הישראלית-יהודית – ופינו את מקומם, לפחות בקרב המעמד הבינוני-גבוה האשכנזי-חילוני, לסדר יום ליברלי. במרכזו של סדר יום זה התבלטו ערכים חדשים, כדוגמת אינדיווידואליזם, הפרטה, תחרותיות, הישגיות, הסמלה של מבחני הרווח והיעילות, צרכנות, דמוקרטיזציה, רגישות לשוויון ולזכויות אזרח ועוד. יסודותיו של השיח החדש בישרו את הרחבת גבולותיה של הכלכלה על חשבון החברה והפוליטיקה. את סדר היום החדש, המונע על ידי הגלובליזציה ומשולב בגישה ניאו-ליברלית כלכלית, אימצו הרובד העליון של המעמד הבינוני וכוחות ההון, הקבוצות החברתיות שפריצה למרחב הכלכלי הבינלאומי חייבה אותן להשתחרר מתודרנותה של מדינת הרווחה הריכוזית מבוססת-הממלכתיות. היתה זו השתחררות מהמגבלות, שריד הסוציאליזם של עידן מפא"י, החלות על הצבר הון בשוק המקומי ועל ניווד של הון, כוח עבודה וסחורות בין השוק הישראלי ובין השווקים העולמיים.

גישה קוסמופוליטית-ליברלית המחלישה את האוריינטציה הלאומית הינה אפוא בין המאפיינים של הגלובליזציה. כך התגבשו התנאים שאיפשרו לשיח הליברלי גם לגבש תשתית תרבותית-רעיונית להסגה חלקית של הצבאיות. השיח הגלובלי האנטי-צבאי חדר לשיח המקומי והעצים קולות ביקורתיים, שהעמידו בסימן שאלה הנחות מוסכמות ביחס למיליטריזם הישראלי.

אכן, הגלובליזציה הביאה לשחיקה בחשיבותה של התרומה למדינה כאמת מידה מרכזית לחלוקת תגמולים חברתיים ולהצדקה של דומיננטיות חברתית (ראו רם, 2005). השירות הצבאי אף נתפש כגורם המפריע לבני המעמד הבינוני האשכנזי-חילוני למצות את יתרונותיהם הראשוניים בשוק העבודה התחרותי. באותו אופן

הגיעו קבוצות שאינן משרתות בצבא, או שתרומתן הצבאית מועטה – למשל, חרדים, פלסטינים אזרחי ישראל ונשים – להישגים שאינם תלויים עוד במבחן השירות הצבאי.

בקצרה, המדינה תבעה נטל כבד תמורת תגמול מופחת, חומרי וסמלי כאחד. יצירת האסימטריה בין ההקרבה הצבאית של הקבוצות האשכנזיות-חילוניות ובין תגמוליהן גילמה את הפרתה של המשוואה הרפובליקנית. היתה זו שחיקה של האתוס הרפובליקני, שכונן היררכיה חברתית הבנויה על הקצאה של זכויות אזרח דיפרנציאליות בהתאם לדימוי של תרומת הקבוצות השונות לפרויקט הלאומי, בעיקר הצבאי (פלד ושפיר, 2005). האתוס הרפובליקני אותגר הן מצד השיח הליברלי והן מצד השיח האתני-לאומי, המעמיד במרכז את השייכות האתנית-יהודית של הפרט ולא את תרומתו האזרחית. שני שיחים חלופיים אלה החלישו עוד יותר את ההתניה בין שירות צבאי ובין הרכישה של מעמד אזרחי, ובכך הביאו לשחיקת ערכו החברתי של השירות הצבאי, על ההקרנה שיש לכך על המוטיבציה של קבוצות לשרת.

בדומה לחברות אחרות, הפרת המשוואה הרפובליקנית הצמיחה דפוסי מיקוח בין פרטים וקבוצות ובין המדינה באמצעות הצבא. נסקור כמה ממדים למיקוח: מיקוח אישי – חיילים החלו לנהל עם הצבא מיקוח, באופן אישי או באמצעות המשפחה ורשתות אחרות. במסגרת המיקוח מוכרעים תפקידו של הפרט, תנאי שירותו, המגבלות החלות על שירותו ועל תפקודו הצבאי, ולא אחת אף עצם השירות. התחזקותם של הערכים הליברליים והשתרשותם החלקית בדפוסי ההתנהלות של המערכות השלטוניות הגבירו את עוצמת הפרט ואת כושר המיקוח שלו, לא אחת בסיוע של מערכת המשפט, ואילו חדירות התקשורת לצבא הפחיתה את יכולתן לאכוף משמעת פנימית בצורה יעילה. יכולת הפרט לקצר/לבטל שירות משיקולים של "נשר נפשי" והמשקל שהצבא נותן להעדפות הפרט בשיבוץ הם מביטויי המיקוח. שיקולי הצעירים מתגבשים בהתאם לחבילת התמריצים שהצבא מציע להם ובהתאם לציפיות למימוש עצמי, אל מול מסלולים חלופיים מחוץ לצבא (בעיקר תעסוקה ולימודים). רק הלימות מלאה בין ציפיות הפרט, שמקורן בספירה הפרטית שלו, ובין ההיצע הצבאי תתמרץ לשירות צבאי תובעני או לפחות מלא (ראו, לדוגמה, גון-גרוס, 2003; נבו ושור, 2002; קורין-ליבר, 1999).

ההורות הצבאית – זו באה לידי ביטוי בהתגברות ההתערבות הגלויה של הורים, בעיקר מהרובד האשכנזי-חילוני, בנעשה בצבא. ההורים, ביניהם הורים שכולים, אף מתערבים בסוגיות של תאונות אימונים ותאונות מבצעיות, ההצדקה הפוליטית של המשימות ותנאי השירות בצבא. ההורים אינם מסתפקים בהבעת זעם או כאב,

אלא מתמקדים בביקורת נוקבת, היורדת, במישרין או בעקיפין, אל שורשי התהליכים המקצועיים בצבא. הצירוף של חוסר אמון ציבורי בצבא, בעיקר לאחר מלחמת לבנון, עם תרבות ההפרטה הצרכנית, שבמסגרתה יכול ההורה להיתפש כלקוח ששילם לחברה בחיי בנו ועתה הוא דורש תמורה – בדמות פיצוי, הסבר או שינוי בדפוסי הפעולה – הפך את קולם של ההורים, הפועלים כיוזמים חברתיים-פוליטיים, לקול הזוכה להקשבה ציבורית (בן-אליעזר, 2003; דורון ולבל, 1999; לוי, 2002). שחיקת הלגיטימציה של הצבא, בעיקר לאחר מלחמת לבנון, הגבירה במידה רבה את הישענות הצבא על ההורים כמנגנון תיווך, שבאמצעותו הוא מגייס את הבן/בת בתנאים של לגיטימציה נשחקת. לכן שיתף הצבא פעולה עם הגברת מעורבותם של הורים בנעשה בצבא, ובכך הגביר את כושר המיקוח שלהם (הרצוג, 2003).

ברונות פוליטית של משימות – זו מוצאת את ביטויה בהתחזקות דפוסים של סרבנות סלקטיבית – גלויה ו"אפורה" ובהופעה של תנועות פוליטיות הנותנות לתופעה זו הכשר אידיאולוגי (Helman, 1999a). בשל אחיזתה של תופעה זו בעיקר במערך המילואים, הצבא מטיל מגבלות על השימוש במערך המילואים במשימות תובעניות השנויות במחלוקת פוליטית. על רקע זה גם מופיעים לחצים להכרה בשירות לאומי כמסלול חלופי לשירות חובה.

מיקוח כלכלי – התניה של משימות בתגמול כספי. למשל, "מרידות" של אנשי המילואים (כדוגמת הטייסים) על רקע היעדר כיסוי ביטוחי והתארגנויות נושאות אופי צרכני של אנשי מילואים התובעים הקלה/חלוקת נטל ותגמול כספי הולם על שירותם. גם התארגנויות אלה מגלמות איום, סמוי או גלוי, כי מידת ההיענות של הצבא תקבע את מידת המוטיבציה של המגויסים (גזית ואחרים, 2004; לוי, 2003, 253-255).

ההסבר ההיסטורי-מבני הוא בעל עוצמה הסברית בהציעו מנגנון – מפלס ההמירות המשתנה – להסברת שינויים דינמיים במפלס הצבאיות בחברה הישראלית-יהודית. בזה יתרונו על פני הסברים חלופיים, המוצעים בשיח האקדמי והמתמקדים בשינויים החלים בארגון עצמו, אשר שוחקים את אתוס "צבא העם" בצורות שונות (Cohen, 1995; Lomsky-Feder, & Ben-Ari, 1999), או בהשתקפות פוליטיות הזוהיות בצבא והתרחבות המחלוקת בין שורותיו ובפוליטיקה האזרחית על אופני התנהלותו (בן-אליעזר, 2003). אחדות מגישות אלה אינן ממשיגות את יחסי העוצמה המתהווים בזירה הצבאית ואחרות תופסות יחסים אלה כיחסים סטטיים מבלי לפענח את מנגנון הדינמיקה שלהם. זהו המנגנון המביא לשינויים

במפלס הצבאיות בחברה, על השלכותיו על מעמד השירות הצבאי בעיני הקבוצות השונות. לכן מועדף עלינו ההסבר ההיסטורי-מבני שהותווה לעיל. אלא שלהסבר ההיסטורי-מבני גם חולשה מובנית. הוא מסביר את תוצרי התהליכים כפי שהם משתקפים בדפוסים המיקוח ברמה של מבנים חברתיים ושיחים תרבותיים. רמת ניתוח זו פורסת את כללי המשחק, אך מבליעה את זירת המשחק, את השחקנים הפועלים ואת פעולת המשחק עצמו. חסר הקישור שבין מבנה ובין ההתנהגות. ענייננו אפוא להתקדם מההסבר המבני ולהתחקות אחר האופן ששינויים מבניים משפיעים על הפועל החברתי (agent), כמו גם מיוצרים על ידו. הניתוח המבני מסייע לנו לזהות את האינטרס המשתנה של הקבוצה הדומיננטית ואת האופן שבו הוא מיתרגם לדפוס של מיקוח עם המדינה. אף על פי כן, הניתוח ההתנהגותי נחוץ כדי לבחון את הפעולה החברתית של הסובייקטים הפועלים בתוך המבנה – כיצד הם מממשים את האינטרסים המשתנים הנגזרים מהמבנה וממילא גם משנים אותו. הניתוח המבני מציג את התנאים הסביבתיים היוצרים הזדמנות מבנית (במונחי Tarrow, 1994) להצמחתה של פעולה קולקטיבית, אך עדיין יש לבחון כיצד מתעצבת התנהגותם של הסוכנים בתוך מסגרת הנסיבות המבניות. לשם כך נתמקד בזירות חברות המיועדות מלכתחילה לבנות ולשמר את האתוס הצבאי הקנוני ונבחן כיצד זירות אלה מגויסות להנחיל אתוס אחר. ביתר פירוט נטען כי נסיגתם של בני הרובד האשכנזי-חילוני מהצבאיות הנתינית לעבר צבאיות חוזית מתרחשת ונתמכת (ברמה זו או אחרת של התכוונות) בזירות חברות שונות במסגרת החינוך הפורמלי ובמסגרות חינוך בלתי פורמליות. נבחן טיעון זה דרך שתי זירות חברות מרכזיות השונות באופיין: הראשונה, טקסי זיכרון בבית ספר, המתקיימים מדי שנה ובאים לבסס את הסולידריות החברתית והמחויבות הערכית לשירות הצבאי דרך זיכרון הנופלים; והשנייה, מסגרות הכנה לצבא (ממלכתיות ופרטיות), שאופיין אינסטרומנטלי יותר והן באות לצייד את העומדים בפני גיוס במיומנויות, במידע ובמוטיבציה. כהקשר לניתוח זה נציג תחילה את התמורות שעברה מערכת החינוך, המאפיינות את הליברליזציה שלה.

לאומיות, חינוך ואתוס צבאי – ההקשר הישראלי

עם קום המדינה נעשו המחויבות לה והנכונות להקריב למען קיומה לערך עליון במעשה החינוכי. לכן אחת ממטרותיה המוצהרות והמרכזיות של מערכת החינוך

מאז ראשיתה היא הכשרת הצעיר הישראלי-יהודי לתפקיד החייל. לא לחינם מעריכים מוסדות החינוך את עצמם ומוערכים על ידי אחרים גם כיום, בין השאר, על פי המדד של שיעור ההתגייסות ואופי השירות של בוגריהם.

את כוחה של מערכת החינוך הישראלית להנחיל חינוך לאומי יש להבין על רקע מאפייניה כמערכת ריכוזית, הומוגנית ובירוקרטית. מאפיינים אלה עוצבו בשנות החמישים, כאשר הממלכתיות הושלטה בחינוך כחלק מתהליכי בנייה האומה. האידיאולוגיה הממלכתית ונגזרותיה המבניות היו ההצדקה והכוח המניע לביסוס כוחה של ההגמוניה החברתית, שהעמידה את הלאום והנאמנות למדינה כמכנה המשותף הרחב ביותר ואת הצבאיות הנתינית כאתוס דומיננטי והגמוני (בן-אליעזר, 1995; עזריהו, 1995; קשתי ורימון-אור, 1999).

כנגד מורשת ריכוזית זו פועלים בתי הספר של שנות התשעים בתוך הקשר חברתי שבו, כפי שראינו לעיל, מאבדת ההגמוניה החברתית המסורתית ממרכזיותה, ומעמדו של הצבא מתערער. מערכת החינוך משקפת, כמו גם מקדמת, שינוי חברתי מבני המתחולל בחברה הישראלית, בעיקר ממחצית שנות השמונים, והוא מסמל הגברה של תהליכי ליברליזציה המשולבים בחיזוקה של כלכלת השוק, כפי שהצגנו לעיל. מערכת החינוך נעשתה מאז לאחת מזירות הפעולה החברתיות המרכזיות של קבוצות אזרחיות שונות, המבקשות לקדם אינטרסים חברתיים ופוליטיים מתוך קריאת תיגר על מערכת החינוך הממלכתית. שני תהליכים בולטים בהקשר זה: הראשון, התרחבותם של זרמי חינוך סקטוריאליים, ובעיקר צמיחתה של רשת החינוך "אל המעיין" של תנועת ש"ס; השני, התערבות ופיקוח של הורים במעשה החינוכי, שביטויים מעורבות הורים בבית הספר, במימון "חינוך אפור", בהקמת בתי ספר ייחודיים ובקנייה של שירותי חינוך בשוק הפרטי. לעומת התהליך הראשון, המובל בעיקר על ידי קבוצות הפריפריה החברתית, התהליך השני אופייני בעיקר להורים מקרב המעמד הבינוני-גבוה, החשים שמערכת החינוך הממלכתית מאיימת על הונם התרבותי ומסכנת את יתרונם היחסי.

לצד פעילותה של החברה האזרחית גם המדינה "משחררת" את אחיזתה במערכת החינוך באמצעות תהליכי הפרטה של מוסדות החינוך וניהול עצמי, החותרים תחת קיומה של מערכת חינוך הגמונית. וכך, אף שכוחה של המדינה עדיין רב ומשמעותי בעיצובה של מערכת החינוך הישראלית, אנו עדים לתהליך דו-כיווני המזין את עצמו: תהליכי ביזור והפרטה של מערכת החינוך הופכים את בית הספר לאחת מזירות הפעולה של החברה האזרחית; ובו-זמנית מביאה התחזקותה של החברה האזרחית להתעצמות תהליכי הביזור וההפרטה במערכת החינוך.

ניתן לראות בתהליכים אלה ביטוי להיחלשות כוחה של המדינה, אך בה בעת גם דרך שבאמצעותה המדינה מתגוננת מפני תביעות ולחצים של החברה האזרחית מתוך ניסיון לשמור על כוחה (Ajzenstadt & Rosenhek, 2000). ברוח זו מנתחים דהאן ויונה (2005) את דו"ח דברת לרפורמה בחינוך, שהמדינה מקדמת. הם מראים כיצד מנגנוני המדינה אינם נחלשים אלא משנים את דרכי פעולתם ומתמקדים פחות במנגנוני פיקוח ישירים ויותר בהפעלה של אסטרטגיות תחרותיות (competitiveness strategies) ובפן הרגולטורי של המדינה. תהליכים אלה מטמיעים במערכת החינוך הישראלית עקרונות של שוק חופשי ותחרות ברוח האידיאולוגיה הניאו-ליברלית, המעצימים את הפערים בין בתי הספר בממד של השקעות והישגים. זירת החינוך הישראלית נעשית, אם כן, אוטונומית יותר ככל שתהליכי נסיגתה של מדינת הרווחה לטובת המדינה הניאו-ליברלית מביאים לתהליכי הפרטה של מערכת החינוך המדינתית. תהליכים אלה מחלישים את תלותה של מערכת החינוך במדינה ומגבירים את זיקתה לתלמידים ולמשפחותיהם, הנתפשים כלקוחות של מערכת החינוך. לכך נלווה גם מעבר משיח של זכויות לחינוך לשיח של אחריות ויזמות אישית, המסיר מהמדינה את האחריות על תפוקות החינוך ומטיל אותה על היחיד ומשפחתו.

כפי שראינו, הקשר זה מעודד את פעילותה של החברה האזרחית בתוך זירת החינוך הישראלית. אך אין לטעות, הכפפת מנגנוני המדינה לפעולת השוק והשלטת השיח של אחריות ויזמה אישית מעניקות יתרון ברור לקבוצות המעמד הבינוני-גבוה האשכנזי-חילוני. קבוצות אלה ממירות את כושר הקנייה שלהן ביכולת לעצב את זירות החברות המיועדות לבניהן ולהבטיח את יתרוןן במערך הכוח החברתי (דהאן ויונה, 2005; Robertson & ; 2005; Ajzenstadt & Rosenhek, 2000). בתנאים אלה צפויה האצה של תהליכי ההיבדלות של הקבוצות הללו באמצעות זירת החינוך, המלווה לעתים גם בנסיגה מהאידיאולוגיה הפורמלית של המדינה. מערכת החינוך היא אפוא אחת הזירות שבאמצעותן הקבוצות הדומיננטיות מנסות להתגונן מפני מדיניות הנתפשת כפוגעת באינטרס המעמדי שלהן. זו זירה שבאמצעותה מגדירות הקבוצות מחדש את טיב היחסים עם המדינה ומבצעות פעולות "תיקון" בהתאם לאינטרסים המשתנים, וביתר פירוט: מקדמות אידיאולוגיות חדשות, שלעיתים מתחרות באידיאולוגיה הפורמלית, מרחיבות או משנות את גבולות השיח החברתי ומבססות דפוסים חדשים של אזרחות. כך מדגישה הספרות כי בני המעמדות החזקים מגייסים את זירת החינוך כדי לכוון סובייקט/אזרח טרנס-לאומי הפועל

במרחב הגלובלי, מה שאונג מכנה Neoliberal-Anthropos (Ong, 2003, 63). זהו מודל מתחרה למודל של הסובייקט/אזרח הלאומי ולדפוס האזרחות הרפובליקנית. בתוך הקשר זה פועלות הקבוצות הדומיננטיות כשהן מגייסות את מסגרות החברות הפורמליות והלא-פורמליות כדי לכוון מחדש את יחסיהן עם המדינה ולהגדיר מחדש את זיקתן לאתוס הצבאי. נבחן טיעון זה דרך ניתוח של זירות החברות. ביתר פירוט העבודה מתמקדת בשתי זירות חברות: טקסי זיכרון ומסגרות הכנה לשירות הצבאי.

מתודולוגיה

החלק הראשון בעבודה, העוסק בשינוי האופי של טקסי הזיכרון, מבוסס על מחקר שדה של 51 תיאורים (שהופקו באמצעות תצפית מובנית) של טקסי זיכרון לחללי מערכות ישראל, שקובצו בין השנים 1994-2000 מבתי ספר המשתייכים למערכת החינוך הממלכתית היהודית: 23 בחינוך היסודי ובחטיבת הביניים ו-28 בבתי ספר תיכוניים. שמונה מבין הטקסים התקיימו בחינוך הממלכתי-דתי. יש ייצוג עשיר לסוגים שונים של בתי ספר: בתי ספר עיוניים ומקצועיים, בתי ספר יומיים ופנימיים, מסגרות צעירות ומוסדות בעלי ותק ומסורת, בתי ספר מערים מרכזיות, מיישובים פריפריאליים, בתי ספר אליטיסטיים ביותר ולצד מסגרות המיועדות לקבוצות מוחלשות. רוב בתי הספר שנצפו בהם טקסים הם בתי ספר "רגילים", אך יש גם בתי ספר המדגישים אידיאולוגיה חינוכית וחברתית ייחודית. הדיון במאמר זה ממוקד בניתוח עשרה טקסים בתיכוניים (בקיבוצים, ביישובים עירוניים ובעיקר בערים גדולות), שאוכלוסיית הלומדים העיקרית בהם היא אשכנזית-חילונית מהמעמד הבינוני-גבוה. בכך מתאפשר לבחון את המגמות המאפיינות את הטקסים הללו בליווי ניתוח משווה לטקסים המאפיינים קבוצות אחרות ושלבי חינוך שונים. החלק השני דן בהכנה לצבא ומתבסס על מחקר אתנוגרפי שבוצע בשתי מסגרות הכנה: הראשונה, שבוע גדנ"ע במסגרת בית ספר תיכון; והשנייה, קורס פרטי להכנה לצבא, שבו משתתפים תלמידים מאותו בית ספר בשעות אחר הצהריים (הראל, 2000). כאן ננקטה הגישה המתודולוגית של "חקר מקרה קריטי" (Crucial Case Study). המתודולוגיה מבוססת על ההנחה, כי במקרה הנחקר מתקיימים התנאים המינימליסטיים להסקת מסקנה מסוימת, כלומר, מתקיימים התנאים המינימליסטיים לציפיית החוקר לממצא מסוים (כדוגמת ממצאו הקלסי של רוברט

מיכלס, כי דווקא במפלגה הסוציאל-דמוקרטית הגרמנית מתגבשת אוליגרכיה). לכן אם תגובש המסקנה הלא-צפויה, הרי שהיא תקפה על אחת כמה וכמה גם ליתר המקרים (Eckstein, 1975). במילים אחרות, אם גילינו כי באחד ממעוזי הצבאות של המעמד הבינוני-גבוה עולה תמונה של שחיקת האתוס הצבאי לטובת המעבר נתיניות/צבאיות, סביר להסיק מכך שתמונה זו תקפה גם למקרים אחרים המאפיינים את המעמד הבינוני-גבוה.

בהתאם, בית הספר שנחקר מתמחה באמנויות ובמדעים והוא אחד משני התיכונים הפועלים ביישוב עירוני סמוך לאחת הערים הגדולות. היישוב הומוגני יחסית ומתאפיין באוכלוסייה של מעמד בינוני-גבוה חילוני, בעיקרו אשכנזי. תימוכין לטענה זו יש באתר האינטרנט של היישוב, המלמד כי שיעור המשפחות שלהן יותר מארבעה ילדים נמוך בהרבה מן הממוצע, ושיעור מקבלי הבטחת הכנסה עומד על 0.15%, חמישית מהממוצע הארצי. האוכלוסייה משכילה מאוד – 48.7% ממנה הם בעלי 9-12 שנות לימוד, לעומת 46.1% בממוצע הארצי. שיעור זכאי הבגרות גבוה, והיישוב עומד בין הראשונים ברשימת היישובים. ביישוב אין תיכון דתי, והתלמידים הדתיים נאלצים ללמוד מחוץ ליישוב. ביישוב שכונות של ותיקי הצבא, ובעבר הוא בלט בהובלת שיעורי ההתגייסות ליחידות התנדבותיות ובעיקר לקורס טיס. גם היום שיעור לא מבוטל של הצעירים ביישוב ממשיך מסורת זו. לשם כך לא מסתפקים התלמידים רק בהכנה לצבא, שאותה הם עוברים במסגרת בית הספר, אלא פונים למסגרות פרטיות. ב"שוק" זה בולטת מאוד המסגרת הנחקרת, שאותה נכנה "הקורס של יאיר". זהו קורס יוקרתי מאוד, מבין הראשונים שהוקמו (פועל מאז 1986), שהוציא כ-4,000 בוגרים, ורבים מהם מוצבים ביחידות עילית ובתפקידי קצונה.

זירות החברות בשירות הקבוצות הדומיננטיות

1. טקסי זיכרון בבתי הספר – אתגורו של אתוס הגיבור
טקסי הזיכרון לחיילים שנהרגו במלחמות ומתקיימים בקרבת זמן ליום העצמאות מהווים את אחד האתרים התרבותיים המרכזיים שמכוננים זהות לאומית ומחויבות למדינה. בהתאם, המדינה מעצבת טקס בית ספרי קנוני באמצעות כללים בירוקרטיים, שבבסיסם מכוננים את בית הספר כסוכן זיכרון של המדינה ורואים בטקס הבית ספרי פרקטיקה מרכזית בכינון הלאומיות הישראלית-יהודית סביב

האתוס הצבאי (בן-עמוס, 2004; בן-עמוס ובית-אל, 1999; עזריהו, 1995; Weiss, 1997).

הנחת המוצא בעבודה הנוכחית היא כי כשם שהמדינה מכירה בכוחו המקברת של הטקס, גם הקבוצות האזרחיות יבקשו להשתמש בו לשם קידום האינטרסים שלהן והנושאים החברתיים המעסיקים אותן. כך מהווה הטקס זירה למפגש בין המדינה ובין החברה האזרחית (Kertzer, 1988). בהתאם לכך נבקש לטעון, שטקס הזיכרון הבית ספרי מגויס על ידי הקבוצות הדומיננטיות להינתק מכוחה של המדינה, להתווכח עם הגדרת האזרחות הרפובליקנית ולאתגר את טיבו של האתוס הצבאי. נבחן טענה זו באמצעות חקר השדה הטקסי הבית ספרי.

ניתוח טקסי זיכרון בבית הספר מגלה זיקה עמוקה לקולקטיב הישראלי, הממשיכה להתקיים ולהוות מוטיב מרכזי בטקסים. אך בו בזמן מתגלה השדה הטקסי גם כשדה פתוח לפרשנויות, שיש בו תהליכים של הגדרה מחדש של קשר למדינה וללאומיות. וכך נמצא, מצד אחד, כי ברוב הטקסים נשמרת ליבה מבנית-מדינתית: דגל, מוטיב של אש, הימנון, טקסט ה"יזכור" ואופי מסכתי. אפשר לומר, במושגיו של הנדלמן (Handelman, 1991), כי המטה-מבנה של טקס הזיכרון כטקס בירוקרטי של המדינה עומד על כנו. בכך ממשיך הטקס לתפקד בראש ובראשונה כטקס מדינתי השב ומאשר את הסדר החברתי ואת יחסי הכוח הקיימים. אך מצד שני, אי-אפשר להתעלם מהווריאציות הטקסיות המתגבשות סביב ליבה זו ומגלות פרשנויות לאומיות שונות: חלקן ממשיכות את הקול הקנוני כזיכרון המדינה (בעיקר בבתי ספר יסודיים ממלכתיים וגם בתיכונים ממלכתיים המזוהים עם קבוצות מוחלשות), באחרות יש פרשנויות המנכסות את הקנון לקידום זהות קבוצתית ייחודית (כמו בבתי ספר ממלכתיים דתיים), ויש גם כאלה המאתגרות את הקנון (ראו לומסקי-פדר, 2003).

אתגור הטקס הקנוני, המסמל את האתוס הצבאי המסורתי, בולט במיוחד בתיכונים המזוהים עם קבוצות המעמד הבינוני האשכנזי-חילוני. בטקסים אלה צומח טקס המתחרה בטקס הקנוני ההרואי, ונושא יותר אופי של טקס אבלות. במבט ראשון זה נראה מפתיע, מפני שקבוצות אלה קשורות בטבורן, יותר מכל קבוצה אחרת, לאתוס הלוחם הגברי העומד במרכז הטקס הקנוני, שכנגדו עומד טקס האבלות. לטענתנו, דווקא הזיקה לאתוס, שהיתה מקור כוח מרכזי לקבוצות אלה, היא גם זו המקנה להן עתה את ההכשר החברתי לצאת נגדו ולהשמיע קול אחר (פייגה, 2002; 2004; Lomsky-Feder, 1999b; Helman, 1999b).

מנצלות את המונופול ההיסטורי שיש להן על אתוס הלוחם, כדי להגדירו מחדש מתוך התאמה לצורכיהן.

המודל הטקסי הצומח בבתי ספר אלה נפרד מהקנון בכך שהוא נסוג מאתוס הגבורה וההקרבה לטובת התמקדות באבל האישי ובכינון אתוס של קורבן. מהלך זה מתבצע באמצעות ארבע פרקטיקות, ההולכות ומתגברות בעיצוב הטקסים:

(1) השלה של סמלים לאומיים: הטקס הולך ומתנתק מ"המרחב הלאומי" (השטח הפתוח) ומ"הזמן הלאומי" (שעת הצפירה), ויותר ויותר טקסים מתקיימים באולמות סגורים (כשליש מהטקסים שנחקרו) ובמנותק מן הצפירה (כרבע מהטקסים שנחקרו). באותו אופן נפרד הטקס מהקוסמולוגיה הצינונית וממעט להשמיע טקסטים קנוניים, דוגמת "מגש הכסף" של אלטרמן (רק ב-17% מהטקסים הוא הופיע). קנון חדש מתפתח, ואת אלטרמן וגורי, המשוררים הלאומיים, מחליפים משוררים המבטאים קול אישי יותר, כמו יהודה עמיחי, אברהם חלפי ונתן יונתן. ההשלה של הסימבוליקה הלאומית מלווה גם בתהליך של דה-הרואיזציה של המסרים והתכנים בטקס. בהתאמה, כמעט שלא נשמעים מסרים כמו אהבת המולדת, נאמנות והקרבה ומתמעט השימוש בסיפורי גבורה ובמיתוסים של מלחמות. הטקס הולך ונפרד גם מהטקסיות הצבאית, והגוף הגברי הצבאי, שהוא ממושמע, מאופק ושולט ברגשותיו, מפנה מקום לגוף הנשי, המחצין רגשות של קינה וכאב דרך ריקוד. הריקוד מופיע יותר ויותר בטקסים בבתי ספר (בכ-40% מהטקסים) ומחזק את ביטויי האבלות בטקס (להרחבה ראו Lomsky-Feder, 2005).

(2) פרסוניפיקציה של הנופלים: בניגוד לטקס הקנוני, הנוטה להתעלם מהסיפורים האישיים מאחורי השמות (בן-עמוס ובית-אל 1999), הטקסים בבתי ספר אלה מביאים סיפורים אישיים המחיים את המתים ומוציאים אותם מאלמוניותם בצורות שונות: הורים מספרים על בניהם, מורה מספר על חבר, מקרינים תמונות וסרטי וידיאו, קוראים טקסטים שכתבו הנופלים, ועוד. הסיפורים האישיים הם מקור חזק של הזדהות, ואלה גם הרגעים בטקס שקהל המשתתפים מגיב רגשית (בכי, חיבוקים) ככל שמדובר בדמויות מוכרות.

(3) העמדת קולם של האבלים במרכז הבמה: המשפחות השכולות נכונות פחות ופחות להיענות לציפייה החברתית ל"אבל שקט ומכובד" והן מבטאות את כאבן בקול חזק ולעתים אף רועם. האבלים מדברים על הייאוש והכאב היומיומי הבלתי נסבל בחיים עם האובדן, ויש שמביעים גם כעס ומחאה. אל הקול המוחה מצטרפים לעתים גם התלמידים, המביעים בצורות שונות (נאומים, שירים, הקראת טקסטים) ייאוש ממעגל הדמים המתמשך, התרסה על מות צעירים ותביעה לשלום המובטח

שמתמהמה. בכך גם מוטמעים ערכיו של השיח התרבותי הגלובלי והאנטי-מלחמתי, שקשובות אליו במיוחד קבוצות אלה. הקול הוא קולו של הקורבן ולא של בעל העוצמה.

(4) הבניה של קהילת זיכרון בית ספרית: הקהילה הזוכרת בטקס הבית ספרי היא בראש ובראשונה קהילת בית הספר, ולא האומה כולה. הטקס, כפי שראינו, הולך ומתנתק מן הזמן ההיסטורי ומן הזיכרון הלאומי, יוצר מיתולוגיה על בסיס "גיבורים מקומיים", שהם בראש ובראשונה קורבנות מלחמה ולא גיבורי מלחמה, ומשמש מוקד "עלייה לרגל" שנתי של בוגריו. הבוגרים ועמם תלמידי בית הספר והמשפחות השכולות של הבוגרים מתלכדים סביב הבוגרים שנפלו. כך נעשית רשימת הנפלים למשאב סמלי שבאמצעותו מסומנים גבולות הקהילה הזוכרת, משאב הזמין יותר לקבוצות המבוססות, ששיעור הקרבן גבוה יחסית.

לסיכום, בתי הספר המזוהים עם הקבוצות הדומיננטיות מדגישים את זיקתם לטקס הזיכרון, שהוא מאושיות התרבות הלאומית, אך בו בזמן הם מתנערים מתפקידם כסוכן זיכרון של האומה ומנצלים טקס זה לסגת מהאתוס הצבאי המסורתי. כינונו של מודל מתחרה לטקס הזיכרון הקנוני, המעמיד את אתוס הקורבן במרכז, משרת מטרות משמעותיות, לאו דווקא מכוונות מראש, של הקבוצות שבהן אנו עוסקים: ראשית, זיכרון הנפלים משמש את הקבוצות החברתיות המבוססות לשינוי מהות יחסיהן עם המדינה. מתוך הישענות על זיקתן לאתוס הלוחם (הבאה לידי ביטוי ברשימת הנפלים) הן מנסות להציב במרכז את היחיד וצרכיו ולא את התרומה לקולקטיב. שנית, המרתם של טקסי הזיכרון לטקסי אבל היא הדרך להבטיח את הזיקה ללאומיות/המשמעות המלכדת שלהם, במיוחד בהקשר חברתי הולך ומתפצל (כך גם בהקשר של טקסי הזיכרון ליצחק רבין; Vinitzky-Serossi, 2001). אך בו בזמן מכוננת האחיזה בשכול מחדש את ההיררכיה השלטת עדיין בחברה והשואבת את כוחה מהמלחמה ומאתוס הלוחם, ומשרתת את הקבוצות שאנו דנים בהן. שלישית, התחזקותו של הקול האבל המקומי בטקסי הזיכרון היא חלק משיח חברתי רחב יותר, המתמקד ביסודות הטראומטיים של המלחמה (Bilu & Witztum, 2000; Lomsky-Feder & Ben-Ari forthcoming) ומתהליכי הפרטה של תרבות השכול (רוזנטל, 2001). שיח זה קשוב ורגיש לסבל ולא למעשי גבורה הרואיים.

עם זאת, אין לטעות ולטעון שקבוצות אלה זונחות לגמרי את האתוס המסורתי. לפנינו בעיקר יחס אמביוולנטי מאוד כלפי אתוס זה, הבא לידי ביטוי גם ביחס להשתתפות בטקסי הזיכרון. אין לשכוח שהטקס בבית הספר הוא חלק ממארג טקסי עשיר, הבונה את הזיכרון האישי והקבוצי. טקסים מתקיימים גם בזירות אחרות (בתי

קברות, בתי "יד לבנים", רשויות מקומיות, תנועות נוער, מתנ"סים) בערכו של יום הזיכרון ולמחרת. מנקודת מבטו של הפרט, הוא יכול לבחור את הטקס שישתתף בו מתוך מגוון של טקסים. יתר על כן, רבים משתתפים בשני טקסים ויותר, ואלה יכולים להיות שונים מאוד באופיים ובמסרים שהם מעבירים, וחלקם קנוניים. טקסי הזיכרון הם אפוא מנגנון המשמר צבאיות, גם אם מעודנת יותר. הלאומיות הישראלית בהנהגתן של הקבוצות הדומיננטיות מעבירה את מרכז הכובד שלה מלאומיות הנשענת על אתוס הגיבור לעבר לאומיות היונקת את כוחה מאתוס של סבל וקורבן (זרובבל, 2004); מלאומיות הנשענת על תרומה דרך שירות צבאי לעבר לאומיות שאינה לוקחת את השירות בצבא כמוכּן מאליו ומתמקחת על אופיו. מגמה זו של נסיגה מהאתוס הצבאי בקרב הקבוצות האשכנזיות-חילוניות באה לידי ביטוי גם בפעילויות המכוונות ישירות לשירות הצבאי, כמו מסגרות הכנה לצבא בקרב תלמידי תיכון ערב גיוסם.

2. ההכנה לצבא – כיצד להתמקח על אופי השירות

אחת ההשלכות של "משבר המוטיבציה" של שנות התשעים היתה שהמחויבות לשרת לא נתפשה עוד כמובנת מאליה. בעקבות משבר זה החלו הצבא ומערכת החינוך, כמו גם מסגרות של החברה האזרחית, לעסוק באופן אינטנסיבי יותר ומכוון בהכנה לצבא (ישראלשוילי וטאובמן, 1997). משנת 1999 ההכנה לצבא הוגדרה על ידי משרד החינוך כחובה במסגרת תוכנית הלימודים הפורמלית של כיתות התיכון הגבוהות. מגמת ההפרטה בחינוך באה לידי ביטוי גם בתחום זה, ולצד הגופים הממלכתיים התפתחו מסגרות הכנה מחוץ לבית הספר. המסגרות השונות – הממלכתיות כמו גם האחרות – מציעות מגוון רחב של פעילויות. כך מתפתח למעשה "שוק של הכנה לצבא", שבו מתחרות ביניהן המסגרות על לקוחות. נקודת המוצא שלנו היא כי בדומה לטקסים כך גם בהקשר של ההכנה לצבא, בני הרובד האשכנזי-חילוני מגייסים מסגרות אלה כדי לבסס את סדר היום המעמדי שלהם. כלומר, נסיגה מהמחויבות הבלתי מותנית לאתוס הצבאי המסורתי לטובת מחויבות מותנית לשרת בצבא.

המשותף לכלל התלמידים שנחקרו הוא ראשית, הצגת השירות קודם כול במושגים של מימוש עצמי, והעמדת התפתחותם האישית במרכז, בין שהשירות מתפרש במושגים של העשרה וצמיחה ובין שבמושגים של מכשול ועיקוב. ושנית, אף לא אחד מן הנחקרים הביע רצון לשרת ביחידה קרבית שנחשבת "אפורה" ולא יוקרתית ומזוהה עם קבוצות חברתיות אחרות. הבחירה ביחידה הקרבית המובחרת

היא בחירה ב"מועדון החברתי" הראוי. מתקיימת דיפרנציאציה חברתית בין היחידות והיא מטה את הקבוצה המבוססת לשרת ביחידות קרביות מובחרות ואלטיסטיקות, הנהנות מיוקרה חברתית. החלופה היא תפקידים עורפיים – תפקידים המוגדרים כ"ג'ובניקיים" – שהם במידה רבה מחוץ לכללי המשחק של האתוס הקרבי, אך מעניקים לממלאיהם זמן פנוי וחברה טובה (כמו מודיעין) ולעתים אף מובילות תעסוקתית (כעיסוק במקצועות עתירי טכנולוגיה ומחשבים). התלמידים מציגים את נכונותם לשרת בצבא כנכונות מותנית: אם לא יתקבלו לסיירת, יעדיפו תפקידים עורפיים ואפילו לא יוקרתיים.

ואכן, ההרכב החברתי המשתנה של היחידות הלוחמות משקף במידה רבה העדפות אלה: האליטות הוותיקות נוכחות בעיקר במערכים הלוחמים עתירי הטכנולוגיה ובתפקידים תומכי לחימה/מנהלה המתוחכמים יחסית, ואילו דרג השדה מאויש במידה הולכת וגוברת במגויסים מקרב קבוצות הפריפריה והסמי-פריפריה החברתית. מנקודת מבט זו, "סיירת/ניירת" אינה עוד דיכוטומיה, ו"ניירת" מייצגת אתוס צבאי חדש של עיסוקים טכנולוגיים וניהוליים שאינם לוחמניים.

המוטיבציה המותנית מביאה את אלה הרוצים ב"סיירת" להשקיע מאמצים גדולים להשגת מבוקשם ולהתכוננות לשירות, אך לעשות זאת מחוץ לבית הספר, בקורסי הכנה פרטיים. אלא שרובם, אלה הרוצים ב"סיירת" כמו גם אלה הרוצים ב"ניירת", עוברים במסגרת בית הספר תוכניות הכנה שונות, המפוקחות על ידי המדינה. התרשמות זו מתחזקת מהתכוננות בשתי מסגרות של הכנה לצבא: שבוע פעילות גדנ"ע המיועד לכלל התלמידים, וקורס הכנה פרטי. בניתוח הדברים נתייחס רק לבנים.

במסגרת הגדנ"ע מבוצעים קורסי הכנה מרוכזים בני שבוע לבני 17 – בנים ובנות כאחד – באחד מבסיסי הצבא. במהלך השבוע מנסה הצבא ליצור סימולציה לטירונות וכך להפגיש את התלמידים עם משמעות החוויה הצבאית: ניתוק מהבית ומהחיים האזרחיים, משמעת צבאית, סדר יום מובנה ולחצי זמן, מדים ופעילות צבאית כמו שדאות, מסעות ואימוני ירי, ופעולות חינוך ומורשת קרב. המודל הצבאי במרכז הפעילות בעת התצפית היה מודל החייל הקרבי הרגיל (לא לוחם סיירת וגם לא החייל בתפקידי סיוע) (אבן ארי, 2004). האידיאולוגיה המנחה את הפעילות היא שהחוויה הצבאית היא נדבך מרכזי לאזרחות הישראלית ומשותפת לכולם. השירות הצבאי הוצג בפני התלמידים בראש ובראשונה במושגים של שליחות ותרומה למדינה.

החוויה הצבאית בשבוע הגדנ"ע מושתתת אפוא על מודלים תרבותיים שהם במידה רבה לא רלוונטיים למשתתפים. לכן לא לחינם הם מתקוממים נגד תכניו של

שבוע זה בהפגנת זלזול במדריכים הצבאיים וביחס של בוז לדמויות צבאיות המוצגות בפניהם. לכך התווספה גם העובדה שהתלמידים תפשו את המדריכים כבעלי סטטוס נמוך בתוך המסגרת הצבאית – נשים וג'ובניקים (וכדבריהם: "הומו-ג'ובניק המפקד על ילדים ולא על חיילים").

גם הניסיון ליצור את הבידוד מהחיים האזרחיים נכשל: הורים (ואף מורים) התקשרו אל התלמידים במהלך השבוע בניגוד להוראות. בהיעדר שיתוף פעולה מצד התלמידים, מצד אחד, ובאי-יכולתם להפעיל סנקציות ועונשים של ממש, מצד שני, התקשה מאוד צוות ההדרכה הצבאי לבנות יחסי כוח בינו ובין התלמידים ולשחזר קשר הקרוב במשהו לחיים צבאיים, ונאלץ להפעיל משמעת צבאית עקרה. מנקודת מבטם של הנערים, הם באו מלכתחילה במטרה להתגרות בסמכות הצבאית או סתם "לעשות כיף", כפי שמיטיב לתאר זאת קובי: "אני לא באתי ללמוד על הצבא. אני באתי לעשות קטעים עם החברה. התכווננו! הבאנו טייפ, טרנסים, קנינו בירות, היה סבבה. באנו כדי שיפעילו עלינו סמכות וכדי שנוכל למרוד בה." ההתנגדות לסמכות לובשת צורות שונות: לעתים זו מחאה של יחיד, ולרוב זו מחאה קבוצתית, ואת הגיבוש הקבוצתי הם מגייסים לפעולת ההתנגדות. לעתים ההתנגדות באה לידי ביטוי בצייתנות יתר (הם משחקים לכאורה את המשחק ושואלים כל הזמן בלגלוג "כן המפקדת?", "הכול בסדר המפקדת?") ולעתים בנטישה מתריסה מהפעילות (תלמיד קם ועוזב באמצע פעולה בהתרסה "נמאס ממשחקי הכוח שלכם"). עם זאת, לרוב ההתנגדות היא בעצם הפרעה מתמדת למהלך הפעילות (צחוקים, בקשות לצאת לשירותים וכו'). החתירה תחת הסמכות מקבלת לעתים גם ביטויים של התפרעות של ממש (כמו ריקוד טרנס פרוע באמצע הפעילות, או נעילת דלת החדר ומניעת כניסתו של המדריך בבוקר להעיר אותם). להתנגדות יש גם גוון מגדרי: הבנים מפלרטטים עם המדריכות (הקרובות מאוד לגילם), מה שגולש לעתים להתגרות מינית ממש (כך, למשל, כאשר אחת המדריכות קוראת לתלמיד הצידה, להעיר לו על התנהגותו, הוא חוזר לקבוצה וצועק: "אז היום בלילה אצלך?"). המדריכים והמדריכות עומדים חסרי אונים מול ההתנגדויות. תגובתם לא עקבית ונעה מענישה לא-הגיונית עד לתחנונים לשקט. בתמצית, שבוע הגדנ"ע הוא משחק של צבא ולא חוויה צבאית של ממש.

בניגוד למטרתו של שבוע הגדנ"ע לקרב את התלמידים לחוויה הצבאית ולבסס את זיקתם לשירות הצבאי כתרומה אזרחית למדינה, שבוע הפעילות נהפך לזירה שבה הם מתרגלים את התרחקותם מתפישת האזרחות הרפובליקנית ומפגינים את נסיגתם מהאתוס הצבאי. בפועל מכין אותם שבוע זה ל"ניירת".

אלה השואפים בכל זאת לשירות משמעותי – קרי, לוחמים ביחידות מובחרות – יחפשו מסגרות פרטיות להכין עצמם ל"סיירת", כדוגמת "הקורס של יאיר". האידיאולוגיה המנחה את הקורס היא בהתאם לציפיות של התלמידים ושמה במרכז את היחיד ושאיפותיו. המטרה המרכזית היא להכין את המשתתפים לשירות קרבי ביחידות מובחרות (בעיקר להתקבלות ליחידה המובחרת). הקורס הוא פרטי ויקר, ומתנהל באזור מגורים יוקרתי במרכז הארץ. הוא מתקיים לאורך שנת הלימודים בסדירות של שני מפגשים בשבוע. רוב משתתפיו הם בני 17-18.* מרכז הקורס ודמות המפתח הוא יאיר, לוחם ביחידה מובחרת בעברו. המפגשים מתרכזים באימוני כושר, סימולציות של גיבושי יחידות, טיולים, תחזוק הגוף, הכרה של מורשת הקרב ושיחות מוטיבציה על השירות הצבאי.

ההכנה נעשית באמצעות שני תהליכים מרכזיים: הראשון, בינוי של אתוס צבאי המתאים לבניו של הרובד האשכנזי-חילוני, שנכנה אותו אתוס "החייל החדש"; השני, בנייה של הון חברתי, המבטיח ניצול יעיל של קשרים חברתיים ומידע לשם מימוש המטרה.

הערך המרכזי באתוס "החייל החדש" הוא המקצועיות, שיאיר מציגה כאנטיתזה לערכים של אלתור ו"יהיה בסדר" – מה שהוא מכנה "חפיפניקיות" – השולטים, לטענתו, בצבא. מקצועיות פירושה פעילות רציונלית ומחושבת, והיא מבוססת על ידע והכנה. המקצועיות הניטרלית דוחקת אתוסים לאומיים, שבעבר שרו על הפעולה הצבאית, ומשתקפת גם בתרבות הארגונית המתגבשת בצבא (Gur-Zeev, 1997). משקל מרכזי ניתן להדרכה כיצד לתחזק נכון את הגוף (תזונה נכונה, שמירה מפני פגיעות באימונים, וכו'), בניגוד לאתוס הגבר הישן של ה"צבר", שראה בתחזוק הגוף סוג של פינוק ואף מרכיב לא-גברי. גם ניהול הרגשות הוא רכיב מרכזי באתוס החייל החדש, ויש בו עידוד להחצין רגשות ולא לדכאם, בניגוד לאתוס הישן. יאיר מעודד הפגנת רגשות במסגרת השיחות שהוא מנהל, ובהן חולקים ביניהם החניכים אכזבות, חולשות וכישלונות, כשהוא עצמו מהווה מודל לחשיפה רגשית. השליטה על הרגש היא בנוסח דינמיקה קבוצתית פסיכולוגית ולא באיפוק ומופנמות. מרכיב נוסף בגבריות החדשה שיאיר מחנך אליה הוא יחס שוויוני ולא שוביניסטי כלפי הבנות בקורס (נקודה שעליה מדווחים החניכים והתניכות כאחד). זו הגבריות הראויה לשיטתו של יאיר, בניגוד לגבריות הישראלית המצ'ואיסטית, שאותה

* בכל מחזור יש גם בנות אחדות, אך בעבודה זו הן אינן כלולות בנייתוח.

מגלמים הקיבוצניקים והמושבניקים. בני קבוצות אלה, הנחשבים לחיילים מצטיינים ועדיין מאיישים בשיעור גבוה את היחידות המובחרות, נתפשים כמקור התחרות העיקרי לחניכי הקורס. אלא שעל פי משנתו של יאיר, הם מייצגים גבריות וחיילות לא תקינות ולכן סופגים במהלך הקורס ביקורת ואף בוז. ערך מרכזי נוסף המאפיין קבוצה חברתית זו ומתורגם אל תוך אתוס החייל החדש הוא הישגיות אישית למען היחיד ולא למען הקולקטיב, והחובה למדינה משנית בחשיבותה. ההתגייסות ליחידה המובחרת נתפשת קודם כול במושגים של מימוש אישי ולא במושגים של תביעה חברתית או היענות לצורך חברתי. לכן גם אין שיפוטיות כלפי אלה שבחרים שלא להיות חיילים קרביים. הבחירה במסלול הקרבי היא בחירה אישית, במקרים רבים בניגוד לסביבה הקרובה של החברים ולעתים אף למרות התנגדות ההורים למסלול קרבי. יאיר ער לנקודה זו ומדגיש בשיחותיו עם החניכים כי הם, בניגוד לקיבוצניקים ולמושבניקים (כאמור, בני התחרות המרכזיים), לא פועלים מתוך לחץ קבוצתי-חברתי אלא מתוך מניעים פנימיים, מה שמחייב עוד יותר משמעת ונחישות אישית. למען מטרה אישית זו מגויסת הקבוצה. עזרה לאחר נתפשת קודם כול כסיוע לעצמי, וגיבוש הקבוצה הוא אמצעי לעזור לכל אחד מפרטיה.

לכן לא פחות חשוב הוא התהליך השני – גיבוש קהילת הבוגרים של הקורס לצורך בינוי של הון חברתי, המבטיח ניצול יעיל של קשרים חברתיים, ומידע לשם מימוש המטרה של שיבוץ ביחידה הקרבית. השתתפות בקורס מוגדרת כשלעצמה כסוג של יוקרה, הזוכה להערכה גם בתוך הצבא והמופצת, בין השאר, דרך בוגרים המאיישים את היחידות השונות. אך עיקר חשיבותה של רשת חברתית זו הוא במידע ובקשרים שיאיר מפיק דרכה. יאיר שומר על קשר שוטף ועדכני עם המתרחש בתוך הצבא באמצעות בוגרי הקורס. דרך הקשרים עם הבוגרים הוא אוסף מידע עדכני על היחידות ועל דרישותיהן מן המועמדים בגיבושים, שאותן הוא מתרגם ישירות לקורס עצמו. ההשתתפות בקורס, אם כן, הופכת להון חברתי המגביר את סיכוייהם של הבוגרים להתקבל ליחידות שבהן הם רוצים לשרת. לסיכום, תרבות ההכנה לצבא מבססת את העמדה המשתנה של בני הרוכד האשכנזי-חילוני כלפי השירות הצבאי ומבטאת את היחס האמביוולנטי שלהם כלפי אתוס הלוחם המסורתי. ניתוח מסגרות ההכנה השונות מלמד שמהלכים אחדים מבטאים גישה זו: ראשית, הצעירים האשכנזים-חילונים מנצלים את מסגרות ההכנה להביע את התנגדותם לאתוס הצבאי המסורתי, המבוסס על ערכים של תרומה לקולקטיב; שנית, הם מנסים לשמור על עמדת הכוח שלהם בזירה הצבאית

בקידום אתוס חיילות אחר, המתחרה באתוס הלוחם המסורתי, אתוס הבנוי על עקרונות ליברליים-כלכליים והמעמיד את האינטרסים של היחיד וצרכיו במרכז; ולבסוף, הצעירים מנסים לעצב עם הצבא דפוס יחסים המבוסס על יחסים חוזיים, שבמהותם יש התניה של אופי השירות ויכולת מיקוח עם הארגון הצבאי.

דין

זירות החברות, כפי שהן באות לידי ביטוי בטקסי הזיכרון ובהכנה לצבא, משעתקות ובונות אתוס צבאי חדש, וזאת על רקע, ואף כמאיץ, שחיקתו של האתוס הצבאי ההגמוני, שגולם בממלכתיות הצבאית. האתוס החדש מתבטא בהסבה הדרגתית של יחסי הפרט האשכנזי-חילוני והצבא מיחסים נתיניים ליחסים חוזיים; מיחסים המבוססים על מחויבות ערכית לקולקטיב ליחסים המעמידים את צורכי הפרט במרכז והבנויים על התניה ומיקוח.

זירות החברות מקשרות בין פעולת הסוכנים – כלומר, התגבשות הערכים מכווני-חוזיות ולא נתיניות – ובין התוצר המבני, ובמקרה זה נסיגה מהצבאיות או שינוי התצורה שלה. זירות אלה משנות את דפוסי פעולתן ככל שהן נתונות ב"תנועת מלקחיים" דו-כיוונית: מצד אחד, בזירות אלה מגבשים הצעירים והוריהם את הציפייה כי הזירות ישקפו את השינוי במערך האינטרסים של הקבוצה האשכנזית-חילונית לאור הפרתה של המשוואה הרפובליקנית; מצד שני, זירות אלה נעשות, כאמור, אוטונומיות יותר עם נסיגתה של המדינה, והן מתאימות את פעולתן להעדפת ה"לקוחות".

זירות החברות מקיימות בהקשר זה פעולה משולבת: הן משעתקות את מרכזיותו של האתוס הצבאי יחד עם פעולתן להעצים את הצעיר המתגייס, בהעניקן לו כלים להתמקח עם המערכת הצבאית על תנאי שירותו ועל הערכים המגולמים בשירות. כך, טקסי הזיכרון מעצימים אוריינטציה אינדיווידואליסטית וביקורתית ומעניקים לה לגיטימציה מכוח הקשרו של השיח (טקסי הזיכרון) ונשאי השיח (הקבוצות הדומיננטיות המבקשות להצדיק את מעמדם בשם הקרבנות הצבאית בעבר); ההכנה לסיירת מחזקת את הערכים המגלמים הגשמה עצמית ואתוס גברי חדש, המבוסס על מקצועיות, רצינות, הישגיות וטיפוח הגוף והרגש; לבסוף, ההכנה לצבא באמצעות הגדנ"ע ממחישה לצעיר את עוצמת כושר המיקוח שלו מול הצבא, כשציפיותיו להכנה לקראת שירות הולם (לשיטתו) נכזבות.

ההתכוננות בזירות החברות מלמדת בכירור כי מחויבותם של בני הקבוצות הדומיננטיות המסורתיות לשירות הצבאי אינה מובנת מאליה והם מתנים את שירותם הצבאי בהתאם לסדר היום האישי/מעמדי שלהם. בהתייחס לאתוס הצבאי, זהו מעבר מ"צבאיות נתינית" ל"צבאיות חוזית". השירות הצבאי נשאר אמנם חובה פורמלית, אך זו איבדה את אופייה הטוטלי, שבעבר עשה אותה לחובה בלתי מותנית בהעדפות הפרט. תחת זאת החל להתפתח דפוס של יחסים חוזיים. השינוי באוריינטציה זו משקף בצורה בהירה את השינוי שחל במוסד האזרחות בישראל, לפחות בקרב המעמד הבינוני האשכנזי-חילוני, מאזרחות רפובליקנית לכזו המוהלת יסודות רפובליקניים בליברליים (ראו פלד ושפיר, 2005), במובן של התחזקות תהליכים המציבים ברום ההיררכיה ערכים הממוקדים בתועלתנות אישית ובהגדרה מחדשת של היחסים בין האזרח ובין המדינה. מתפתח אפוא דפוס אזרחותי חדש, המבקש לנתק את הקשר בין תרומה צבאית ובין מעמד אזרחי.

דפוסי המיקוח שהצגנו – המיקוח האינדיווידואלי והקבוצתי, ההורות הצבאית, הבררנות הפוליטית, והמיקוח הכלכלי – הם במידה רבה תוצר של זירות החברות והכישורים והערכים המורכשים באמצעותן. יתר על כן, דפוסי המיקוח עצמם משמשים זירות חברות לסוכנים הנתונים תחת השפעתם במסגרת התא המשפחתית, היחידה הצבאית, התנועה הפוליטית, ועוד.

אין לראות את הצבא כשחקן פסיבי בתהליך זה. במגמה לבלום את הסחף המוטיבציוני מנתיניות לחוזיות, הצבא מנסה לעצב מחדש את זירות החברות. הניסיון קיבל בשנת 2004 ביטוי בדרך של פרויקט משותף לצבא ולמשרד החינוך, שכותרתו "סא"ל לכל ביי"ס". במסגרת זו הוצגה הכוונה להצמיד קצינים לבתי הספר במגמה ללוות את התלמידים מכיתה י' ועד לגיוס ולעורר אצלם מוטיבציה. הפרויקט עורר מחאה נגד יסודותיו המיליטריסטיים (ראו, לדוגמה, אלוני 2004). לעומת זאת, התהליך היה דווקא ביטוי לחולשתו של הצבא. בניסיון לבלום את השחיקה במעמדו התייחס הצבא אל מגויסיו הפוטנציאליים כאל מועסקים פוטנציאליים שהוא מחויב לפעול לגיוסם כדרך שבה מגייסים צבאות מקצועיים את חייליהם. שכנוע באמצעות "מנהלי דרג הביניים" של הארגון נועד לשרת תכלית זו, ועוד בטרם כונן השירות על יסודות התנדבותיים.

מהלך זה, כמו גם המהלכים של קבלת התערבות של הורים, מלמד כי בניסיונו לסכור את שחיקת הלגיטימציה שלו מעניק הצבא לגיטימציה למיקוח. הוא עושה זאת בדרך של החלשת המשמעת הצבאית והרחבת השימוש בשכנוע (ראו נבו ושור, 2002), בהפעלת מגשרים (כהורים ורבנים) בינו ובין המגויסים ובהרחבה של

יסודות השיווק ביחסו למגויסים הפוטנציאליים. בדומה לדפוס המתהווה בצבאות מערביים שביטלו את גיוס החובה, המסר שמתגבש בהדרגה הוא שהשירות הצבאי הוא דפוס אזרחי שהצעיר נקרא להפנים כאזרח בן-חורין ולא כנתין הפועל מתוך מחויבות בלתי מותנית. בדרך זו יוצר הצבא כמו ידיו מרחבי מיקוח חדשים, התורמים להעצמת השחיקה בלגיטימיות שלו, וחוזר חלילה.

שחיקה של האתוס הצבאי הקנוני מתגלית אפוא במקום שבו מתקיימת לכאורה הציפייה המינימלית לשחיקתו, שהרי מדובר באתרים שבהם התגבש האתוס הקנוני ההיסטורי על ידי הקבוצה שגם תוגמלה מנשיאתו של אתוס זה. אם כן, אנו עדים לכך שההגמוניה של הצבאיות הנתינית נפרצה בכור מחצבתה, מה שמקנה לגיטימציה גם לקבוצות אחרות לתפוש את האתוס הצבאי כטקסט גמיש יותר, הנתון לפרשנויות מגוונות ומגויס לזהויות שונות, ולא עוד כמכלול של ציוויי מדינה מחייבים (בן-אליעזר, 2003).

בשעה שהיו הראשונות למגן את עוצמתן למיקוח כקבוצות הנושאות בנטל השירות, הניחו הקבוצות האשכנזיות-חילוניות גם תשתית ליצירת מרחב למיקוח של הקבוצות האחרות, אם כי מדובר במיקוח מסוג שונה, לפחות בחלקו. בשביל הקבוצות האשכנזיות-חילוניות התועלתנות הגלומה בשירות צבאי נאמדת ביחס לתועלתנות הגלומה בספרות האזרחיות (עבודה, לימודים, פנאי וכו'), והשוואה זו מעצבת את מפלס המוטיבציה לשרת. לעומתן, הקבוצות האתנו-לאומיות ונשים תופשות את הצבא כזירה משמעותית יותר לבנות לעצמן מסלולי מוביליות חדשים ולרכוש לגיטימציה לקבלה של זכויות אזרח מגוונות. לצד זאת חותרות קבוצות אלה להוכיח כי הן מסוגלות להשיג הישגים צבאיים-לוחמניים כמו קבוצות העילית שקדמו להן, לא אחת כקריאת תיגר על הדומיננטיות האשכנזית-חילונית-גברית. בד בבד הן חותרות לבנות את זהות הלוחם הייחודית שלהן, באופן שיקרב כל אחת מהקבוצות אל אתרי ההפקה של "הטוב המשותף" הקהילתי במשולב עם תרומתו לגיבוש זהותן הייחודית. כך החל הצבא להתגבש כזירה לבינוי זהויות מובחנות של חיילים וחיילות מקבוצות הממוקמות מחוץ לליבה ההיסטורית האשכנזית-חילונית (ראו, לדוגמה, חקק, 2003; לומסקי-פדר ורפפורט, 2000; ששון-לוי, 2001, 2003; Cohen, 1997; Lomsky-Feder & Ben-Ari, 1999). במילים אחרות, לקבוצות אלה סדר יום תרבותי ואידיאולוגי משלהן. בשל המשקל שהן מייחסות לצבא הן מבקשות לעצב בו הסדרים התואמים את תרבותן וכך להטביע חותם על תרבותו הארגונית ועל אופני התנהלותו.

לכן גם הקבוצות הללו מגבשות דפוס חוזי ביחסיהן עם הצבא, אך לא בהכרח

בעל אופי הדומה לזה של קודמיהן. הבולטת שבהן היא זו של חובשי "הכיפות הסרוגות". התניית השירות מצד חלק מהם בהימנעות הצבא ממימוש תוכנית ההתנתקות של קיץ 2005 היא ביטוי בולט לדפוס של חוזיות. אלא ש"הכיפות הסרוגות" נבדלות מהקבוצות החילוניות בשני מובנים: ראשית, הן מנהלות מיקוח כקבוצה נבדלת בעלת מאפיינים ייחודיים, ולא מיקוח אינדיווידואלי או סקטוריאלי-מקצועי (בשונה מנציגים של אנשי מילואים, לדוגמה); שנית, הן מנהלות מיקוח על מה שמצטייר מצדן כאינטרס אידיאולוגי ולא תועלתני.

הקשר בין אופני המיקוח השונים – של הרובד האשכנזי-חילוני מזה ושל הדתי-לאומי מזה – הוא בשני היבטים: ההיבט הראשון, נסיגת הרובד האשכנזי-חילוני מהצבא מחזקת את המוטיבציה של קבוצות פריפריאליות וסמי-פריפריאליות לחזק את מאחזיהן בצבא. אלא ששחיקת האתוס הצבאי הקנוני וחזוקה של הרב-תרבותיות ממריצות קבוצות אלה לא להסתפק עוד בהשתתפות צבאית לשמה אלא להתנותה כדרך לחיזוק מעמדה, בראש ובראשונה בזירה האזרחית-פוליטית. קבוצות אלה מטמיעות את הדגם הרפובליקני המסורתי, שקשר השתתפות צבאית עם תגמולים חברתיים, ומשליכות אותו על מעמדן שלהן. שחיקת האתוס הקנוני, הנובעת מהפרתה של המשוואה המסורתית, מאפשרת לדון ביחסי חליפין אלה בצורה הנעשית יותר ויותר גלויה. זו תצורה אחרת של צבאיות חוזית, אך בתמהיל שונה מהדפוס המאפיין את הנוער האשכנזי-חילוני. ההיבט השני, כושר המיקוח של הקבוצות החדשות התחזק לנוכח התגברות התלות של הצבא בתרומתן עם נסיגת עמיתיהן האשכנזים. במיוחד בהתייחס ל"כיפות הסרוגות" סביר כי רגישות הצבא להעדפות חייליו הדתיים, שמצאה את ביטויה בנכונות הצבא למסד את ה"היררכיה הכפולה" – הכפיפות של חלק מהמגויסים הדתיים למפקדיהם בצבא ולרבניהם בו-זמנית – לא היתה באה לעולם אלמלא היה מדובר בשכבה המאיישת כשליש מהמערך הלוחם, והצבא תלוי בה כמקור הזנה של כוח-אדם איכותי, על פי מושגיו. השאלה הנותרת פתוחה היא האם הצבאיות הישראלית נסוגה או רק מתעצבת מחדש. מצד אחד, המעבר מדפוס נתיני לחוזי מגלם נסיגה. המדינה המיליטריסטית כבר אינה טוטלית כבעבר. השכבה המובילה כבר לא תופשת את השירות הצבאי כמשאב חברתי ומקטינה את תמיכתה בצבא. מהלכי המיתון של הסכסוך הישראלי-ערבי עד לשנת 2000, ובמידה מסוימת גם מהלך ההתנתקות, מעידים על שחיקה ביכולתה המגייסת של המדינה למאמץ המלחמתי. מצד שני, אפשר שהאתוס הצבאי נשמר והוא רק משנה את צורתו. הקבוצה המובילה מנסה לשמור על מאחזיה בצבא בדרך של התאמת האתוס לצרכיה. אכן, שאלה פתוחה.

ביבליוגרפיה

- אבן ארי, לימור (2004). תוכנית הכנה לשירות הצבאי לתלמידי י"א וי"ב ויישומה ברמת בית הספר. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית בירושלים.
- אלוני, נמרוד (2004). "ישראל-ספרטה", הארץ, 21.12.2004 (מהדורת אינטרנט).
- בן-אליעזר, אורי (1995). דרך הכוונת – היווצרותו של המיליטריזם הישראלי 1936-1956. תל אביב: דביר.
- בן אליעזר, אורי (2003). "החברה הצבאית והחברה האזרחית בישראל". בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן-אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 29-76). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- בן עמוס, אבנר (2004). "טקסים וחגיגות פטריטיים בחברה הישראלית". בתוך אבנר בן עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), פטריטיזם – אוהבים אותך מולדת (עמ' 275-316). תל אביב: הקיבוץ המאוחד.
- בן-עמוס, אבנר ואילנה בית-אל (1999). "טקסים, חינוך והיסטוריה: יום השואה ויום הזיכרון בבתי ספר בישראל". בתוך רבקה פלדחי ועמנואל אטקס (עורכים), חינוך והיסטוריה: הקשרים תרבותיים ופוליטיים (עמ' 457-479). ירושלים: מרכז זלמן שזר.
- גון-גרוס, צביה (2003). הורים מתגייסים: משפחה, צבא ומה שביניהם. תל אביב: כתר.
- גזית, ניר, עדנה לומסקי-פדר ואילל בן-ארי (2004). "מילואימניקים בין העולמות", מערכות, 94: עמ' 387-394.
- דהאן, יוסי ויונה יוסי (2005). "דוח דברת: על המהפכה הניאו-ליברלית בחינוך", תיאוריה וביקורת, 27: עמ' 11-38.
- דורון, גדעון ואורי לבל (1999). "כבר לא מתקפלים ביגונם", פנים 11 (<http://www.itu.org.il/public/panim/lebel.pdf>).
- הראל, נועה (2000). משחקים בצבא: תרבות ההכנה לצה"ל בקורס פרטי ובמסגרת הגדנ"ע. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית.
- הרצוג, חנה (2003). "המשפחה הלוחמת – השפעת הקונפליקט הערבי-הישראלי על מעמד הנשים בישראל". בתוך מאג'ד אלחאג' ואורי בן אליעזר (עורכים), בשם הביטחון: סוציולוגיה של שלום ומלחמה בישראל בעידן משתנה (עמ' 401-419). חיפה: הוצאת הספרים של אוניברסיטת חיפה.
- זמיר, דני (1988). "בני הקיבוץ והשירות הצבאי", נוער, ערכים וביטחון: נספח למערכות, 312-313: עמ' 18-20.
- זרובבל, יעל (2004). "מהקרבה לקרבן". בתוך אבנר בן עמוס ודניאל בר-טל (עורכים), פטריטיזם – אוהבים אותך מולדת (עמ' 61-99). תל אביב: הוצאת דיונון והקיבוץ המאוחד.
- חקק, יוחאי (2003). מאוהלה של תורה למאהל טירונים – מפגש בין מודלים תרבותיים. ירושלים: מכון פלורסהיימר למחקרי מדיניות.
- ישראלשוילי, משה ואורית טאובמן (1997). "הכנת מתבגרים לשירות הצבאי: הערכה ראשונית", מגמות, ל"ח: עמ' 408-420.
- לוי, הילה (2002). אורזות הצימידינים – אמהות מול צבא בתרבות הישראלית. עבודת מוסמך, האוניברסיטה העברית.
- לוי, יגיל (2003). צבא אחר לישראל: מיליטריזם חומרני בישראל. תל אביב: ידיעות אחרונות.

לוי, יגיל (2005). "מלחמת הפריפריות – המיפוי החברתי של הרוגי צה"ל באינתיפאדת אל-אקצא", תיאוריה וביקורת, 27: עמ' 39-69.

לויצקי, נעמי (1996). "צה"ל עצם עיניים", מוסף יום כיפור של ידיעות אחרונות, 22.9.1996: עמ' 19-21.

לומסקי-פדר, עדנה (2003). "מסוכן זיכרון לאומי לקהילת אבל מקומית: טקס יום הזיכרון בבתי ספר", מגמות מ"ב: עמ' 358-387.

לומסקי-פדר, עדנה ותמר רפופרט (2000). "משחקים במודלים של גבריות: מהגרים יהודים רוסיים בצבא הישראלי", סוציולוגיה ישראלית, ג: עמ' 31-51.

מייזלס, עופרה (1992). ניתוח השוואתי של קבוצות גיל שונות בנושאי עמדות ותפיסות כלפי צה"ל והמדינה. זיכרון יעקב: המכון למחקרים צבאיים.

מקובר-בליקוב, שרי (2005). "כאילו, שאני אלחם?" מעריב: סופשבוע, 11.2.2005, עמ' 22-26.

נבו, ברוך ויעל שור (2002). "החווה בין צה"ל לחברה הישראלית: מיקוד על שירות החובה". בתוך: החווה בין צה"ל לחברה הישראלית – שירות החובה – פרויקט צבא-חברה (עמ' 9-35). ירושלים: המכון הישראלי לדמוקרטיה.

סמוחה, סמי (1984). "עדתיות וצבא בישראל: תיזות לדין ולמחקר", מדינה ממשל ויחסים בינלאומיים, 2: עמ' 5-32.

עזריהו, מעוז (1995). פולחני מדינה. שדה בוקר: המרכז למורשת בן-גוריון והוצאת הספרים של אוניברסיטת בן-גוריון בנגב.

פייגה, מיכאל (2002). שתי מפות לגדה – גוש אמונים, שלום עכשו ועיצוב המרחב בישראל. מאגנס: ירושלים.

פלד, יואב וגרשון שפיר (2005). מיהו ישראלי: הדינמיקה של אזרחות מורכבת. תל אביב: אוניברסיטת תל אביב, ההוצאה לאור.

קורין-ליבר, סטלה (1999). "הצבא הוא כמעט השלייקעס האחרונים שמחזיקים את ישראל – ריאיון עם ראש אכ"א אלוף יהודה שגב", גלובס, 7.11.1999 (מהדורת אינטרנט).

קשתי יצחק וענת רימון-אור (1999). "ביטחון, זהות וחינוך". בתוך אילן גור-זאב (עורך), מודרניות, פוסט-מודרניות וחינוך (עמ' 165-196). תל אביב: רמות.

רוזנטל, רובי (2001). האם השכול מת? תל-אביב: כתר.

רם, אורי (2005). הגלובליזציה של ישראל: מקוורלד בתל-אביב, ג'יהאד בירושלים. תל אביב: רסלינג.

רפפורט, עמיר (2004). "צבא העמך"? עצמאות 56 – מגוון יום העצמאות של מעריב, 26.4.2004, עמ' 26-38.

ששון-לוי, אורנה (2001). "חתרנות בתוך דיכוי: כינון זהויות מגדריות של חיילות בתפקידים 'גבריים'". בתוך יעל עצמון (עורכת), התשמע קולי: ייצוגים של נשים בתרבות הישראלית (עמ' 277-302). תל אביב: מכון ון-ליר והקיבוץ המאוחד.

ששון-לוי, אורנה (2003). "גבריות מתוך מחאה: על כינון הזהויות של חילים בתפקידי צוארון כחול", סוציולוגיה ישראלית, ה: עמ' 15-48.

Ajzenstadt, Mimi & Zeev Rosenhek (2000). "Privatisation and New Modes of State Intervention: The Long Term Care Programme in Israel", *Journal of Social Policy*, 29 (2): 247-262.

Bilu, Yoram, & Eliezer Witztum (2000). "War-Related Loss and Suffering in Israeli Society: An Historical Perspective", *Israel Studies*, 5: 1-31.

- Burk, James (1995). "Citizenship Status and Military Service: The Quest For Inclusion By Minorities and Conscientious Objectors", *Armed Forces & Society*, 21(4): 503-529.
- Cohen, Stuart A (1995). "The Israeli Defense Forces (IDF): From a 'People Army' to a 'Professional Military' - Causes and Implications", *Armed Forces & Society*, 21 (2): 237-254.
- Cohen, Stuart A (1997). "Towards a New Portrait of a (New) Israeli Soldier", *Israel Affairs*, 3: 77-117.
- Eckstein, Harry (1975). "Case Study and Theory in Political Science". in Fred Greenstein & Nelson Polsby (eds.), *Handbook of Political Science*, vol. VII, Reading, MA: Addison-Wesley, pp. 79-138.
- Giddens, Anthony (1985). *The Nation State and Violence*. Cambridge: Polity Press.
- Gur-Zeev, Ilan (1997). "Total Quality Management and Power/Knowledge Dialectics in the Israeli Army", *Journal of Thought*, 32 (1): 9-36.
- Handelman, Don (1991). *Models and Mirrors: Towards an Anthropology of Public Events*. Cambridge, UK: Cambridge University Press.
- Helman, Sara (1999a). "War and Resistance: Israeli Civil Militarism and its Emergent Crisis", *Constellations*, 6 (3): 391-410.
- Helman, Sara (1999b). "From Soldiering and Motherhood to Citizenship: A Study of Four Israeli Peace Protest Movements", *Social Politics*, 1 (2): 292-314.
- Kertzer, David I (1988). *Ritual, Politics, and Power*. New Haven, CT and London: Yale University Press.
- Levy, Yagil (1998). "Militarizing Inequality: a Conceptual Framework", *Theory and Society*, 27 (6): 873-904.
- Levy, Yagil (2003). "Social Convertibility and Militarism: Evaluations of the Development of Military-Society Relations in Israel in the Early 2000s", *Journal of Political and Military Sociology*, 31 (1): 71-96.
- Lomsky-Feder, Edna (2004). "Life Stories, War and Veterans: On the Social Distribution of Memories", *Ethos*, 32(1): 1-28.
- Lomsky-Feder, Edna (2005). "The Bounded Female Voice in Memorial Ceremonies", *Qualitative Sociology*, 28 (3): 293-314.
- Lomsky-Feder, Edna & Eyal Ben-Ari (1999). "From The People in Uniform to Different Uniforms for the People: Professionalism, Diversity and the Israeli Defence Forces". in Joseph Soeters and Jan van der Meulen (eds.), *Managing Diversity in the Armed Forces: Experiences from Nine Countries*. Tilburg: Tilburg University Press, pp. 157-186.
- Lomsky-Feder, Edna & Eyal Ben-Ari (Forthcoming). "Trauma, Therapy and Responsibility: Psychology and War in Contemporary Israel". in Aparna Rao and Michael Bolling (eds.), *The Practice of War*. Monika Boeck, Berghahn Books.
- Ong, Aibua (2003). "Higher Learning - Educational Availability and Flexible

- Citizenship in Global Space". in Banks James (ed.), *Diversity and Citizenship Education*. San Francisco: Jossey-Bass, pp. 44-70.
- Robertson, Susan & Roger Dale (2002). "Local States of Emergency: The Contradictions of Neo-Liberal Governance in Education in New Zealand", *British Journal of Education*, 23 (3): 463-482.
- Tarrow, Sidney (1994). *Power in Movement: Social Movements, Collective Action and Politics*. New York: Cambridge University Press.
- Tilly, Charles (1997). "Democracy Is a Lake". in *Roads from Past to Future*. Oxford: Rowman & Littlefield Publishers.
- Vinitzky-Serossi, Vered (2001). "Commemorating Narratives of Violence: The Yitzhak Rabin Memorial Day in Israeli Schools", *Qualitative Sociology*, 24(2): 245-268.
- Weiss, Meira (1997). "Bereavement, Commemoration, and Collective Identity in Contemporary Israeli Society", *Anthropological Quarterly*, 70(2): 91-100.
- Whitty, Geoff (2002). *Making Sense of Education Policy*. London: Sage Publications.